

ПЕРЕКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ
БОРИСА ГРІНЧЕНКА

У рамках методології “культурного повороту” (“cultural turn”) у перекладознавстві розглянуто перекладацьку діяльність Бориса, Марії та Насті Грінченків. Показано, що в умовах дії офіційної заборони на друк перекладів українською мовою (до 1905 р.) і подальших вельми обмежених можливостей для легальної української діяльності в межах Російської імперії ці переклади, вочевидь, виконували не лише інформаційну, а й насамперед модернізаційну (щодо літератури) і націєтворчу (щодо всього суспільства) функцію.

Ключові слова: переклад, перекладач, мова, література, просвітництво, модернізація, націєтворення.

Maksym Strikha, Maryna Alioshyna. Borys Hrinchenko and his family as translators

Within the framework of the so called “cultural turn” in translation studies, the paper analyzes the activities of Borys, Mariya, and Nastia Hrinchenko as translators. The authors demonstrate that under the official ban on printing of Ukrainian translations (until 1905) and in view of limited opportunities for legal Ukrainian activities within Russian Empire after its abrogation, these translations had not merely informative, but also modernizing (as for literature), and nation building (as for the whole society) functions.

Key words: translation, translator, language, literature, enlightenment, modernization, nation building.

Від часу “культурного повороту” (“cultural turn”), що відбувся в західному перекладознавстві на початку 1990-х рр., низка помітних і впливових досліджень були присвячені тому, як переклад сприяв проєктові антиколоніального опору та зміні/формуванню національної ідентичності. Так, відомий американський дослідник і перекладач із романських мов Л. Венуті у своїй класичній праці “Місцеві кошти на непередбачені витрати: переклад і національні ідентичності” (“Local Contingencies: Translation and National Identities”) досліджує Німеччину кінця XVIII ст. (де мовою панівних верств була французька), Китай початку XX ст. (хоча він перебував у напівколоніальному статусі, але в ньому відбувалися процеси активної модернізації) та Каталонії першої половини XX ст. (де режим генерала Франко забороняв каталонську мову й силоміць накидав її мешканцям кастильську “загальноіспанську” ідентичність). Л. Венуті наголошує: своїми перекладами німецькі, китайські й каталонські перекладачі відповідного періоду намагалися сформувати національну ідентичність шляхом ототожнення читачів із певним національним дискурсом, який чітко відмежовувався від провідних іноземних націй [див.: 19, 187].

Випадок Каталонії демонструє виразну паралель з Україною. Каталонська мова й література впродовж століть пригнічувалися могутніми сусідами, але в період пізнього середньовіччя та із початком національного відродження в XIX ст. пережили яскраве піднесення. Використання каталонської мови тривалий час було заборонено, так само як і української [17, 4]. Відтак каталонські перекладачі доклали великих зусиль, аби каталонська мова стала багатою, гнучкою та елегантною, а твори провідних письменників світу були наявні в національному каноні, утверджуючи повностатусність національної культури. До того ж за часів режиму генерала Франко діяльність цих перекладачів і друк їхніх текстів тривали в сусідній Франції, подібно до того як головним полем для друку українських перекладів у роки дії Емської заборони (1876–1905) була Галичина, що перебувала у складі відносно ліберальної Австро-Угорщини.

Використовуючи методологію “культурного повороту”, у своїй монографії “Український художній переклад: між літературою і націєтворенням” [12] один з авторів цієї статті довів: український переклад історично різниться від перекладів країн-сусідів Росії та Польщі (літератури яких наклали глибокий відбиток на

процеси формування української національної літератури) саме мірою свого залучення у процеси націєтворення [12, 91]. На початку XIX ст. українські поети-романтики переспівували Вергілія, Горація, Пушкіна та Міцкевича не з метою знайти нову аудиторію, а насамперед для того, щоб наявна на той час аудиторія українських читачів (переважно нащадки старшинських родин колишньої Гетьманщини) оцінила нові можливості рідної мови для передачі текстів, які до того звучали лише мовами метрополій. Пізніше український переклад став одним із приводів для Валуєвської (1863) та Емської (1876) заборон, оскільки можливість появи українською мовою Євангелій у перекладі П.Морачевського (у першому випадку) і широка популярність україномовних перекладів повістей М.Гоголя (у другому) небезпідставно здалися місцевим прибічникам “єдиної і неділимої Росії” небезпечними через утвердження української ідентичності, відмінної від загальноімперської [12, 47-92]. Що ж до ситуації радянського часу, то сучасний американський дослідник перекладу В.Чернецький [17], фактично повторюючи думки, дещо раніше висловлені в Україні М.Новиковою і Л.Коломієць, слушно нагадує: провідний український перекладач 1960-х рр. М.Лукаш був переконаний, що його перекладацька діяльність значить дещо більше, ніж просто спробу вплинути на стан та перспективи розвитку національної культури за допомогою перекладу. Це “дещо” для М.Лукаша полягало в бажанні змінити образ української культури й активізувати ті традиції мови та стилю, які намагалися реалізуватися, але не були вироблені в силу складних обставин розвитку національної культури [див.: 17, 2].

Український переклад кінця XIX – поч. XX ст. неможливо уявити без доробку родини Грінченків. Літературна робота прозаїка, поета, драматурга й публіциста Бориса Грінченка, його дружини Марії Грінченко (підписувала літературні твори й переклади псевдонімом “Загірня”) та їхньої доньки Насті Грінченко була підпорядкована просвітницьким завданням. Як буде показано далі, попри неодноразово декларовану “народницьку” настанову самого Б.Грінченка, його працю (так само як і працю Марії Загірньої і Насті Грінченко) над перекладами з літератур світу в контексті методології “культурного повороту” можна оцінити як важливу складову масштабних модернізаційних зусиль, покликаних виразно змінити культурну ситуацію в Україні, виховати по можливості ширше коло свідомої української інтелігенції. Цьому завданню служила і їхня видавнича діяльність, що передбачала випуск художніх, суспільно-політичних і науково-популярних книжок (значною мірою перекладних).

Творчість Б.Грінченка та його родини в різний час досліджували С.Єфремов, О.Білецький, М.Рильський, І.Пільгук, В.Яременко, Н.Бондаренко, М.Москаленко, О.Неживий, А.Погрібний, Л.Нежива та інші українські літературознавці (проблемність звертання до цієї теми в 1930-1980 рр. була зумовлена тим, що Б.Грінченка було офіційно трактовано як “буржуазного націоналіста”). Проте основні аспекти перекладацької діяльності родини Грінченків потребують глибшого вивчення, виходячи з методологічних настанов, вироблених під час так званого “культурного повороту” в перекладознавстві. Це завдання тим більш важливе, бо у працях провідних представників “культурного повороту” національним літературам колишнього Радянського Союзу та Східної Європи приділялося відносно мало уваги [17, 2], і тому таке дослідження могло би бути цікаве не лишень для української, а і для світової академічної спільноти.

Перекладам творів світового письменства, здійсненим членами родини Грінченків (на жаль, майже всі вони давно стали бібліографічними раритетами, бо близько 100 років не перевидавалися), властива природність мови, стилістичне багатство й такт, тонке розуміння особливостей першотворів.

Складається враження, що неминуче “старіння” перекладів торкнулося їх найменшою мірою – як, утім, і сучасних їм перекладів Лесі Українки, Павла Грабовського та Володимира Самійленка [12, 92-142]. Ці переклади здійснювалися із найпоширеніших європейських мов (німецька, французька, італійська, англійська та російська); переклади з мов менш поширених (данська, норвезька, шведська) робилися із проміжних текстів – російських або німецьких [11].

Принципово важливо розглядати переклади родини Грінченків не як “позачасові” тексти, а як видавничі проекти, адресовані конкретній цільовій аудиторії. Слід брати до уваги й те, що саме Б.Грінченко першим в українській літературній критиці порушив питання перекладу та читача-селянина (стаття “Твори світової літератури на селі”, уперше надрукована в ч.12 “Громади” 1906 року, пізніше – у 1907-му, увійшла до збірки статей “Перед широким світом”). До цієї ж проблеми зверталася й Марія Грінченко-Загірня. Так, перекладознавець і перекладач М.Москаленко наголошує, що теоретичні міркування й узагальнення Марії Грінченко, які не втратили своєї актуальності й сьогодні, були результатом не лише її багаторічної редакторської роботи, а й цілеспрямованих і продуманих досліджень читачьких інтересів [16]. Висновки цих досліджень, що їх Марія та Борис Грінченки проводили особисто, збираючи матеріали по селах, у яких учителювали й організовували читальні, були систематизовані у книжці “Перед широким світом” (К., 1907) – фактично першому в нашому літературознавстві дослідженні соціології народного читання.

Цей системний підхід до перекладу відбився не лише у критичних розвідках, а й в епістолярній спадщині письменника. У листі до відомого українського прозаїка та драматурга Панаса Мирного від 3.02.1908 р. (отже, тоді, коли активно утверджувався театр М.Садовського в Києві, що потребував не лише традиційного українського, а й західного репертуару) Б.Грінченко пише: “...наше письменство треба збагачувати перекладами кращих творів світових письменників, – про це нема й що казати. Так саме цілком зрозуміло, що нашому театрові треба дати якомога швидше світовий репертуар, щоб театр цей, ставши нарешті на той ґрунт, на якому стоять театри інших народів, міг розвинути в повній мірі і зробитися рівноправним членом у великій сім’ї національних театрів світу. Оці дві причини найбільше й примусили мене подбати про переклади драм. Тим часом і взагалі треба було б поспішитися з виданням перекладів світових творів, а тут ще, як і Вам звісно, насувають хмари: можна сподіватися знову обмежень на українське слово, і, може, ці обмеження не минуть і перекладів” [14]. На жаль, передбачення Б.Грінченка виявилось пророчим – умови для української літератури й театру знову різко погіршали в роки “століпінської реакції”, а із вибухом Першої світової війни майже всю легальну українську роботу в Російській імперії було знову паралізовано урядовими заборонами.

Наголосімо: завдяки зусиллям Бориса Грінченка Україна одержала в 1890 – 1900 роки цілу бібліотеку світової літератури, зразки творчості найвидатніших зарубіжних та російських класиків. Слід зазначити, що Борис Грінченко починав, власне, не з перекладу, а з вільного переказу “Робінзона Крузо” Данієля Дефо (1891). Пізніше в різні роки він опублікував зразки прози А. Доде та А. Франса, низку поетичних перекладів із Й.-В. Гете (“Лісовий цар”), Ф. Шіллера (“Як землю ділено”), О. Пушкіна (“Чи йду майданами гучними...”), Г. Гейне, В. Гюґо, О. Кольцова, А. Майкова, О. Плещеева, Я. Полонського та ін. 1896 р. у Львові окремою книжкою вийшла трагедія Ф. Шіллера “Марія Стюарт” (перевидана в Києві 1911 р.). Після революції 1905 р., коли в Києві склалися можливості для друкування українських перекладів, тут побачили світ окремими книжками й

у журналах перекладені Б.Грінченком драма Ф. Шіллера “Вільгельм Телль” (1906 р., перевидана 1908 р. і ще раз 1928 р.) [13], збірка поезій Г. Гейне “Північне море” (1906 – журн. “Громада”); 1907 р. – комедія Октава Мірбо “У золотих кайданах”; 1908 р. – драми Гергарта Гауптмана “Візник Геншель” і “Перед сходом сонця”, повість М. Костомарова “Чернігівка”, “Казки” Захаріуса Топеліуса й казка “Пустун Розбишаченко” цього ж автора, драми Віктор’ена Сарду “Рідний край” та Артура Шніцлера “Забавки”. Спільно з Марією Грінченко він переклав кілька поезій у прозі І. Тургенєва (1891) та книжку для дітей Едмондо де Амічіса “Серце” (К., 1911; перевид. 1919 р.).

Оглядаючи цей список, не можна не помітити: поруч із письменниками-класиками, поява яких “в одежі українського слова” могла (принаймні декоративно) виконувати насамперед просвітницьку місію (Й.В.Гете, Ф.Шіллер, Д.Дефо, О.Пушкін, М.Костомаров та ін.), у ньому представлені й “модерністи” Г.Гауптман та А.Шніцлер, чиї драми були розраховані винятково на підготовану й освічену аудиторію. Хоча реальну готовність масової аудиторії сприймати навіть “класиків” Б.Грінченко насправді усвідомлював цілком добре: за його власним свідченням, українські селяни наприкінці ХІХ ст. були готові сприймати рідною мовою (за наявності необхідних пояснень) деякі твори Діккенса, Вальтера Скотта, Бічер-Стоу, навіть Софоклову “Антигону”. Але вже у “Вільгельмі Теллі” вони помічали лише сюжет помсти за родинну кривду, а головний для Грінченка-перекладача мотив боротьби з поневолювачами-чужинцями залишився цілком поза увагою. І вже зовсім незрозумілими для селян лишалися філософський “Гамлет” і “байронічний” “Демон” (у пер. М.Старицького) [1, 82-95]. Отже, список перекладених Б.Грінченком творів дає змогу говорити не так про традиційне народницьке просвітництво, як про добре продуману програму модернізації власної літератури. Варто зазначити: із цього погляду наведений список виглядає не меншою мірою “модернізаційним”, аніж список перекладів Лесі Українки, яку сучасне літературознавство (С.Павличко, Н.Гундорова, Н.Зборовська, О.Забужко та ін.) розглядає як ключову постать у спробах модернізувати українську літературу на межі ХІХ і ХХ століть.

Кількісно не менший і перекладацький доробок Марії Грінченко-Загірньої. Окремими книжками в її перекладах вийшли: 1884 р. – оповідання Льва Толстого “Чим люди живі?” – видано у Львові під псевдонімом *Маруся Чайченко* (*Чайченко* – найчастіше вживане псевдо самого Б.Грінченка); 1893 р. – оповідання Миколи Лєскова “Про Хведора Християнина і про друга його Оврама Жидовина” (обидва – у Львові), 1895 р. – оповідання Альфреда Теннісона “Добра душа” (видане в Чернігові). Перелічені далі книжки перекладів Марії Грінченко, за єдиним винятком, виходили в Києві: 1907 р. – “Пригоди Тома Сойєра” Марка Твена, драма “Монна Ванна” Моріса Метерлінка, дві казки М. Салтикова-Щедріна “Як мужик двох генералів прохарчив” і “Дикий пан” (в одній книжці), п’єси Генріка Ібсена “Ворог народів”, “Примари”, “Підпори громадянства”; 1908 р. – драми Германа Зудермана “Кінець Содому”, “У рідній сім’ї” та Генріка Ібсена “Нора” й “Росмерсгольм”; 1913 р. – повість Карла Еміля Францоza “Боротьба за право”; 1917 р. – “Лісова казка” Дмитра Маміна-Сибіряка та видане в Катеринославі оповідання Едмондо де Амічіса “Малий писар”; 1918 р. – повість Талбота “Старшини у Вільбадійській школі” та роман Гарріет Бічер-Стоу “Дядькова Томова хата, або Життя рабів-негрів”. Крім того, у перекладах Марії Грінченко кілька разів (1906, 1907, 1910, 1911, 1918, 1919) і в різному складі виходили друком книжки казок Ганса Христіана Андерсена: ці її переклади здобули чи не найбільшу популярність серед українських читачів того часу [10, 50], що засвідчує й кількаразове їх перевидання.

Отже, у цьому списку наявна не лише класика світової літератури для дітей та юнацтва (Г.Х.Андерсен, Марк Твен, Г.Бічер-Стоу та ін.), а й твори “модерністів” М.Метерлінка та Г.Ібсена, що вказує на ідентичність перекладацької програми Марії Загірньої і програми самого Б.Грінченка. На жаль, під таким кутом зору перекладацьку діяльність М.Грінченка досі ніхто не досліджував, у книжці Л.Неживої “Марія Грінченко. Літературний портрет” зібрано лише головний фактологічний матеріал [10, 49].

Настя Грінченко брала активну участь у революційних подіях 1905 р., була двічі ув'язнена, що призвело до її тяжкого захворювання й ранньої смерті у 24-річному віці. І все ж як перекладач вона встигла зробити чимало. Крім зразків прози Е. де Амічіса, перекладала з англійської оповідання південноафриканської письменниці Олів Шрейнер (11 її творів були опубліковані у львівському “Літературно-науковому вістнику”, 1903. – Тт. 21, 22, 24). Сім перекладених Н.Грінченко книжок побачили світ у Києві 1908 р.: “Мрії та сни” Олів Шрейнер, “Пригоди Геккльберрі Фінна” Марка Твена; драма “Огні Іванової ночі” Германа Зудермана; критичний нарис Георг'а Брандеса “Анатоль Франс”; оповідання Анатолія Франса “Дочка Ліліт”, драми Генріка Ібсена “Гедда Габлер” та “Жінка з моря” [2]. Отже, маємо ще виразніший нахил у бік “актуальної” літератури, яку важко вкласти до схеми звичайного “народництва” і “просвітництва”.

Назагал переклади родини Грінченків позначені високою майстерністю та культурою праці, стилістичним багатством і тактом. Спробуймо продемонструвати це на кількох прикладах.

Наведемо уривок із перекладу класичної балади Й. Гете “Вільшаний король”, виконаного Б.Грінченком, у зіставленні з німецьким оригіналом:

Mein Sohn, was birgst du so bang dein Gesicht? – Siehst, Vater, du den
Erlkönig nicht?

Den Erlkönig mit Kron' und Schweif?

Mein Sohn, es ist ein Nebelstreif.

– Чом личко сховав ти, мій синку малий?

– Ой, тату! Чи бачиш? – Он цар лісовий:

У довгій кереї, в короні... дивись!

– То, синку, тумани навкруг простяглись.

Переклад Б.Грінченка щодо точності відтворення оригіналу виграє порівняно з еталонним російським перекладом В.Жуковського, знайомим кожному тогочасному освіченому українському читачеві [3, 32-37]. Адже у В.Жуковського дитина невмотивовано тремтіла ще до зустрічі з Лісовим Царем, батько так само невмотивовано змальований старим, а перше марення сина має описовий характер: “Родимый! Лесной царь в глаза мне сверкнул!” Відтак переклад цього класичного твору Б.Грінченка став не лише кроком уперед порівняно із надміру нострифікованим ранішим у часі українським перекладом цього ж вірша пера П. Куліша (назва “Вільшаний цар”), але й в очах тодішньої аудиторії не програвав високохудожньому російському перекладові В.Жуковського, утверджуючи думку про повностатусність української мови й літератури [3, 32-37]. Пізніші дослідники, і насамперед В.Коптілов [5, 121-127], ставили Б.Грінченку на карб заміну дольника оригіналу правильним амфібрахієм. Проте на цю заміну Б.Грінченко, напевно, пішов, так само дбаючи про враження від перекладу на потенційного читача, адже на тлі так само правильним амфібрахієм написаного перекладу В.Жуковського незвичні на той час дольники могли б здатися читачеві версифікаційною неохайністю, що є наслідком невиробленості української просодії порівняно з російською [див.: 12, 72-75]. Така думка здається вірогідною, бо, звертаючись до “просунутого” читача (як-от у циклі Гейне “Північне море”), Б.Грінченко майстерно вдається

до найрізноманітніших строф і розмірів, що відтворюють стилістику й ритміку німецького оригіналу. (Цікаво згадати і про те, що в першому виданні антології “Вік” (1900), яка, на думку упорядника В.Доманицького, мусила представити все краще в українській поезії 1798–1898 рр., єдиний вільний вірш “Надії”, в основі якого лежать неримовані дольники на основі різностопових амфібрахіїв, належить саме Б.Грінченкові).

Порівняймо в зіставленні з оригіналом також уривки перекладів класичного роману Марка Твена “Пригоди Тома Соєра”, виконаних М.Загірньою (ще за життя автора!) та майже на вісім десятиліть пізніше – відомим українським перекладачем В.Митрофановим:

There was a slight noise behind her, and she turned just in time to seize a small boy by the slack of his roundabout and arrest his flight [19, 5].

Позад неї щось зашаруділо; вона озирнулася і встигла вхопити моторного хлопця за одіжку саме тоді, як він ось-ось утік би [11, 8].

Раптом позад неї щось шурхнуло, і вона обернулася – саме вчасно, щоб схопити за полу куртки невеликого хлопчиська й не дати йому втекти [7, 12].

Варіантові М.Загірньої притаманно більше рис “оповідності” і просторіччя, властивих оригіналові американського письменника; лексичні шари, використовувані В.Митрофановим, більшою мірою тяжіють до літературної норми, а через те дальші від оригіналу [4, 135-147].

Розгляньмо так само уривок роману Марка Твена “Пригоди Гекльберрі Фінна” в перекладах, виконаних Настею Грінченко та на понад півстоліття пізніше – Іриною Стешенко:

Say – who is you ? What is you? Dog my cats ef I didn’ hear sumf’n. Well, I knows what I’s gwyne to do. I’s gwyne to set down here and listen tell I hears it agin [18, 172].

Н. Грінченко переклала цей уривок так: “Е, та хто ж ви такі, чого вам треба? Їй-богу ж я чув, як щось шамотіло. Ну, постривайте ж, я знаю, що зроблю! Сяду тут і буду прислухатись, поки знову щось почую” [8, 13].

В І. Стешенко натомість читаємо: “Кого це тут носить? Де ж ви? Хай мені біс, якщо я вас не чув! Гаразд, ось що я зроблю: сяду на цьому самому місці й прислухатимусь, поки знову почую” [9, 218].

Отже, версія І.Стешенко точніше передає зміст, однак перекладачка знов-таки використовує нейтральний літературний стиль, тоді як Н.Грінченко – розмовно-побутовий. Слід зауважити, що фразу “Dog my cats” Н.Грінченко переклала як “їй-богу” і тим самим дещо пом’якшила тональність, натомість І.Стешенко використала вислів “Хай мені біс”, хоча згадування чорта в англійській мові XIX століття було однією з найбрутальніших лайок, навряд чи вмотивованих у поданому контексті.

Слід наголосити: тогочасна критика високо цінувала стилістичну вправність перекладів Марії Загірньої і Насті Грінченко. Рецензуючи для журналу “Книгарь” переклад класичної повісті Гаррієт Бічер-Стоу “Дядькова Томова хата”, виконаний Марією Грінченко, київський священик О.Ходзіцький наголошував: “Своє відношення до оригіналу авторка вкраїнська п. Загірня відзначає через слово: “*переказала*”. І це цілком правдиво, бо хоч і кожний переклад з чужої мови є необхідно *переказом*, але у п. Загірньої він є переказом в найкращім розумінні слова. Це такий мистецький переказ оригінала, що в багатьох місцях дуже вдатно закрашує протокольність та сухість самого оригіналу” [15, 1145-1146].

На завершення наголосимо: переклади, здійснені Борисом Грінченком, Марією Грінченко-Загірньою і Настею Грінченко, позначені природністю мови, стилістичним багатством, тонким розумінням першотвору. Часом тяжіючи до розмовної мови й певного “одомашнення” (нострифікації), вони майстерно відтворюють стилістичну палітру оригіналу. Ці переклади, попри їхній вік, великою частиною досі не застаріли й можуть бути перевидані (за умови мінімального редагування).

Своїми перекладами Борис, Марія й Настя Грінченки розвивали виражальні засоби української мови, заперечуючи накинута ззовні стереотипи “мови для хатнього вжитку”. В умовах дії офіційної заборони на друк перекладів українською (до 1905 р.) і подальших вельми обмежених можливостей для легальної української діяльності в межах Російської імперії ці переклади (як і переклади каталонських письменників в умовах франкістської Іспанії, що їх розглядав Л.Венуті), вочевидь, виконували не лише інформаційну, а й модернізаційну (щодо літератури) і націєтворчу (щодо всього суспільства) функції. Пропонуючи українські версії творів світової класики, кращих зразків “актуальної” на той час зарубіжної літератури та літератури для дітей і юнацтва, Борис, Марія й Настя Грінченки не лише задовольняли наявні читацькі запити, а й формували нову верству освіченого українського читачтва, необхідну для існування модерної повноструктурної української культури. На завершення зазначмо: розгляд перекладацької діяльності родини Грінченків спонукає переглянути традиційні “народницькі” стереотипи сприйняття постаті самого Б.Грінченка, якому були аж ніяк не чужі модерні літературні віяння його часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грінченко Б. Твори світової літератури на селі // *Нова громада*. – 1906. – №12. – С. 86-95.
2. Грінченко Б. Літературні розвідки, бібліографічні нариси / Упоряд. та ред. А. І. Бардашевська; Обл. універсальна наук. біб-ка ім. О. Гончара, Обл. держ. біб-ка для дітей. – Херсон, 2000. – 56 с.
3. Єфремова М. Борис Грінченко – перекладач німецької поезії // *Вісник Житомирського державного університету*. – Сер.: Філологічні науки. – Житомир: ЖДУ, 2011. – С. 32-37.
4. Єфремова М. Відтворення стилістики роману Марка Твена “Пригоди Тома Соєра” в українських перекладах: історичні та крос-культурні аспекти // *Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство*. – Бердянськ, БДПУ. – 2012. – С. 135-147.
5. Котілов В. Першотвір і переклад. – К.: Дніпро, 1972. – 213 с.
6. *Марк Твен*. Пригоди Тома Соєра / Пер. з англ. М. Загірня. – К., 1907. – 295 с.
7. *Марк Твен*. Пригоди Тома Соєра / Пер. з англ. В. І. Митрофанов. – К.: Школа, 2002. – 281 с.
8. *Марк Твен*. Пригоди Гекльберрі Фінна / Пер. Насті Грінченко. – К., 1908. – 420 с.
9. *Марк Твен*. Пригоди Гекльберрі Фінна / Пер. з англ. І.І. Стешенко. – К.: Школа, 2002. – 400 с.
10. Нежива Л. Марія Загірня – перекладач // *Вісник луганського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка*. – Сер.: Філологічні науки. – Ч. II. – Луганськ: Знання, 2009. – 170 с.
11. Погрібний А. Борис Грінченко в літературному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст. Питання ідейно-естетичної еволюції. – К.: Либідь, 1990. – 232 с.
12. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. – К.: Факт, 2006. – 344 с.
13. Шіллер Ф. Вільгельм Тель / Пер. Б. Грінченко. – Харків: Укр. робітник, 1928. – 167 с.
14. Лист до Панаса Мирного // Відділ рукописів ІЛШ. – Ф. 5.
15. *Книгарь*: літопис українського письменства. – К.: Тов-во “Час”, 1919. – С. 1145-1146.
16. *Тисячоліття* // М. Н. Москаленко. – К.: Дніпро, 1995. – 698 с.
17. *Sbernetsky V. Nation and Translation: Literary Translation and the Shaping of Modern Ukrainian Culture* // Brian J. Baer, ed., *Contexts, Subtexts, and Pretexts: Literary Translation in Eastern Europe and Russia*. – Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 2011. – 29 p.
18. *Mark Twain. The adventures of Tom Sawyer. The adventures of Huckleberry Finn*. – University of Canterbury: “Wordsworth classics”, 2001. – 396 p.
19. *Venuti Lawrence. “Local Contingencies: Translation and National Identities”* // *Nation, Language, and the Ethics of Translation* / Edited by Sandra Bermann and Michael Wood. – Princeton: “Princeton UP”, 2005. – P. 177–202.

Отримано 9 січня 2013 р.

м. Київ